

A KÜLFÖLDI TERRORISTA HARCOSOK – A JELENSÉG BEMUTATÁSA

A PROBLÉMA FELVETÉSE

2014. május 24-én Emanuel és Mira Riva a brüsszeli Belga Zsidó Múzeumba készültek, mivel szerettek volna többet megtudni a helyi zsidó közösség történelméről. Az épület bejáratához tartottak, amikor egy feléjük közelítő férfi egy 357-es Magnum maroklófegyvert rántott elő, és többször tarkón lőtte a házaspárt. A merénylő ezután eldobta a pisztolyt, és egy AK47 gépkarabélyt vett ki a táskájából, amellyel fejbe lőtte Dominique Sabrier-t, a múzeum egyik idegenvezetőjét. A támadás utolsó halálos áldozata Alexander Strens volt, aki az intézmény kommunikációs osztályán dolgozott. A lövöldöző ezt követően összepakolt, és elhagyta a helyszínt. Hat nappal a támadás után a francia hatóságok beazonosították és letartóztatták a merénylőt, Mehdi Nemmouche-t. A rendőrség már a nyomozás korai szakaszában felismerte, hogy ezt a támadást nem egy korlátozott operatív képességekkel bíró, szélsőséges ideológia által inspirált „magányos farkas” követte el. Nemmouche komolyan készült a merényletre, és jól képzett volt.

A francia állampolgárságú Nemmouche a börtönben radikalizálódott. 2012 végén, alig néhány nappal a szabadulását követően Szíriába utazott. Miután több mint egy évet töltött a konfliktusövezetben, Malajzián és Szingapúron keresztül visszatért Európába azzal a szándékkal, hogy merényletet tervezzen. Az általa végrehajtott volt az első sikeres támadás, amelyet egy Szíriából hazatérő harcos követett el Európában. A kontinens hatóságai számára ekkor vált világossá, hogy a Nemmouche-hoz hasonló, *külföldi konfliktusövezetből visszatérő harcosok* akár közvetlen biztonsági kockázatot is jelenthetnek.

A kifejezés – *külföldi visszatérő harcos* – leegyszerűsítve az olyan személyeket jelöli, akik állampolgárságuktól vagy lakóhelyüktől eltérő országban háborús cselekményekben vállalnak szerepet, majd a harc végeztével ismét államhatárokat lépnek át, hogy hazatérjenek.¹

¹ CAPONE et al. 2023.

Ugyan európai állampolgárok már korábban is kiutaztak külföldre – többek között Afganisztánba, Boszniába, Irakba vagy Szomáliába –, hogy csatlakozzanak a dzsihádhhoz, azonban messze nem olyan mértékben, mint a 2010-es években. 2011 és 2020 között a világ mintegy 120 országából több mint 42 ezer harcos csatlakozott az Iszlám Államhoz.² Európa ehhez a mennyiséghez több mint 5000 fővel „járult hozzá”. Ez kétszer olyan magas szám, mint ahány harcos a kontinensről összesen utazott ki Afganisztánba az 1980-as, Szomáliába az 1990-es, Irakba a 2000-es és Jemenbe a 2010-es években.³

A kiutazók többsége belga, francia, német és egyesült királyságbeli állampolgár, de sokan hagyták el Ausztriát, Dániát, Finnországot, Olaszországot, Hollandiát, Spanyolországot és Svédországot is. Közülük mintegy 1600 fő (a teljes létszám körülbelül 30%-a) már visszatért a kontinensre.

Ugyan nem mindannyian részesültek katonai kiképzésben, vagy szereztek harci tapasztalatot a konfliktusövezetekben, múltjuk miatt mégis kézzelfogható biztonsági fenyegetést jelentenek. Ezzel az európai hírszerző szolgálatok is tisztában voltak, ezért a probléma kapcsán 2013-ban megkezdődtek az uniós szintű egyeztetések, amelyek azonban nem vezettek kézzelfogható eredményre. Többek között ennek köszönhetően már 2012 és 2014 között számos harcos tudott alapos ellenőrzés nélkül, vagy akár észrevétlenül visszaszivárogni Európa országaiba.⁴

Mehdi Nemmouche fent említett támadása azonban fordulópontot jelentett, és rávilágított a visszatérők által jelentett fenyegetettség mértékére. Világossá vált, hogy a probléma megoldásához nemzetközi válaszlépésekre lesz szükség.⁵

A nemzetközi közösség reakciója

A múzeumban történt támadást követően az Európai Unió – a jelenséggel leginkább érintett – országainak belügyminiszterei akciótervet fogadtak el a külföldi harcosokkal kapcsolatban.⁶

² PISOIU–RENARD 2022.

³ MALET 2018: 9.

⁴ QUATREMER 2014.

⁵ RENARD 2023: 11.

⁶ NIELSEN 2014: EU.

A Marokkó és Hollandia által szervezett GCTF-találkozók⁷ eredményeképpen 2014 júniusában megszületett a Hága–Marrákes Memorandum. Ez a dokumentum alkotott először definíciót a *külföldi terrorista harcosokkal* kapcsolatban: „Azok a személyek, akik a lakóhelyük vagy állampolgárságuk szerinti országtól eltérő államba utaznak, hogy terrorizmushoz kapcsolódó tevékenységekben vegyenek részt, illetve azokat megtervezzék, előkészítsék és végrehajtsák, valamint hogy erre irányuló képzést nyújtsanak vagy kapjanak.”⁸

A memorandum arra is rámutatott, hogy a radikalizációnak komoly szerepe van abban, hogy a konfliktusövezetekbe vonzza az arra fogékony egyéneket, emellett felhívta a figyelmet arra, hogy a külföldi harcosok származási országukba történő visszatérése komoly kockázatokkal jár.⁹ 2014 szeptemberében az ENSZ¹⁰ Biztonsági Tanácsa elfogadta a 2178. számú határozatot, amely – többek között – szintén definiálta a külföldi terrorista harcos fogalmát: „olyan személyek, akik a lakóhelyük vagy állampolgárságuk szerinti államtól eltérő országba utaznak terrorcselekmény elkövetése, előkészítése, tervezése, valamint – akár fegyveres konfliktusokkal is összefüggő – terrorcselekményekben, illetve terrorcélú kiképzésben való részvétel céljából”.¹¹

Mint látható, a két meghatározás rendkívül hasonló. A Biztonsági Tanács által elfogadott és egyhangúan jóváhagyott verzió szemmel láthatóan sok ponton hagyatkozott a GCTF definíciójára, ugyanígy a két dokumentumban megfogalmazott ajánlások és következtetések is több mindenben megegyeznek.¹² A fő eltérést egyfelől az jelenti, hogy az ENSZ BT határozatában foglaltak mind a 193 tagállam számára kötelező érvényűek, másfelől ez a dekrétum kifejezett figyelmet szentel a határőrizet fontosságának (a 27 intézkedésből 12 erről szól).¹³

2015-ben a GCTF egy függelékkel látta el a Hága–Marrákes Memorandumot, amely már bővebben foglalkozik azokkal a külföldi terrorista harcosokkal is, akik a konfliktusövezetből hazatérnek származási országukba. Őket a függelék *visszatérő külföldi terrorista harcosnak* nevezi.¹⁴ Habár a GCTF külön definíciót esetükben nem dolgozott ki, a dokumentum részletezi a visszatérők által jelentett fenyegetést:

⁷ Global Counterterrorism Forum (GCTF), azaz Globális Terrorellenes Fórum. Számos ország, nemzetközi szervezet és a szakma szakértői a tagjai. Célja a terrorizmus jelentette fenyegetés nemzetközi konszenzussal történő lehető legkisebb szintre csökkentése.

⁸ Global Counterterrorism Forum 2019.

⁹ BAKER-BEALL 2023: 32.

¹⁰ Egyesült Nemzetek Szervezete.

¹¹ Az ENSZ Biztonsági Tanácsának 2178-as számú határozata.

¹² MILLAR 2017: 5.

¹³ Az ENSZ Biztonsági Tanácsának 2178-as számú határozata.

¹⁴ Returning foreign terrorist fighter.

többek között például terrorcselekményt tervezhetnek a származási országukban, új terrorista sejteket alakíthatnak ki, pénzt gyűjthetnek terrorista célokra, inspirációt nyújthatnak a terrorizmusra fogékony egyéneknek, stb.¹⁵

Két évvel később, 2017-ben a terrorellenes harcról szóló 2017/541. sz. európai uniós irányelv is foglalkozott a problémával: „A »külföldi terrorista harcosoknak« nevezett személyek azok, akik terrorizmus céljából külföldre utaznak. A hazatérő külföldi terrorista harcosok fokozott biztonsági fenyegetést jelentenek valamennyi tagállam számára. A külföldi terrorista harcosoknak a közelmúltban több tagállamban elkövetett támadáshoz is köze volt. Emellett az uniót és tagállamait fokozottan fenyegetik azok a személyek, akiket külföldi terrorista csoportok inspirálnak vagy utasítanak, azonban Európában tartózkodnak.”¹⁶

Amint látható, az uniós irányelv jóval egyszerűbb definíciót határoz meg a GCTF-nél és az ENSZ-nél is. Tartalmaz továbbá három olyan szakaszt is, amelyek felhívják a tagállamok figyelmét, hogy tegyenek meg minden szükséges intézkedést a terrorcélú utazás, a terrorcélú utazás szervezésének és elősegítésének, illetve a terrorcélú utazás finanszírozásának megakadályozása érdekében.

Megállapítható tehát, hogy a nemzetközi szervezetek 2014-et követően külön figyelmet szenteltek a problémának, és arra ösztönözték a különböző országokat és hatóságokat, hogy határozottan lépjenek fel a jelenséggel szemben. Ennek hatására számos megelőző intézkedést vezettek be, habár ezek életbe léptetése időbe került. A külföldi terrorista harcosokra vonatkozó információcsere volumene az Europol és az Eurojust között csak 2015 végétől nőtt meg jelentősen; az uniós PNR-irányelvet¹⁷ 2016-tól alkalmazták a tagállamok; 2017-től szigorították a schengeni határellenőrzést, és további indikátorokkal bővítették a potenciális terrorkockázatot jelentő egyének kiszűrését célzó, határőröknek készült kézikönyvet.¹⁸

Ezen idő alatt azonban a külföldi hadszíntérről visszatérő terroristák további merényleteket tudtak végrehajtani az EU területén. A *Charlie Hebdo* satirikus magazin elleni, 2015 januárjában történt támadást végrehajtó Kouachi fivérek Jemenben kaptak kiképzést, ugyanabban a sivatagban, ahol az al-Káida is bázist tartott fenn. 2015 augusztusában a marokkói Ayoub El Khazzani lövöldözni kezdett az Amszterdam

¹⁵ Global Counterterrorism Forum 2016.

¹⁶ Az Európai Parlament és Tanács 2017/541-es számú irányelve a terrorizmus elleni küzdelemről és a 2002/475/IB tanácsi kerethatározat felváltásáról és a 2005/671/IB tanácsi határozat módosításáról. 2017. március 15. Online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32017L0541>.

¹⁷ PNR: azaz Passenger Names Record. Az irányelv lehetővé teszi, hogy a légitársaságok ellenőrzés céljából továbbíthassák az utasok adatait az arra jogszabályilag kijelölt nemzeti hatóságoknak.

¹⁸ RENARD 2023: 16–17.

és Párizs között közlekedő Thalys expresszvonaton, aminek következtében hárman megsebesültek. Őt az Iszlám Állam készítette fel 2015 májusában Szíriában. Legalább hét visszatérő harcos vett részt a 2015. novemberi, párizsi merényletsorozatban, illetve ugyanehhez az elkövetői körhöz voltak köthetők a 2016. márciusi, brüsszeli robbantások is. Őket szintén az Iszlám Állam képezte ki Szíriában.

Fentiekén túl az európai hatóságok még legalább tizenhét olyan megghiúsult vagy megghiúsított támadásról rendelkeznek információkkal, amelyek visszatérő harcosokhoz köthetők (ezeket a merényleteket Belgiumban, Dániában, Franciaországban, Németországban, Spanyolországban és az Egyesült Királyságban tervezték végrehajtani).¹⁹

KIUTAZÁS ELŐTT:

A KÜLFÖLDI TERRORISTA HARCOSOK PROFILJA

A külföldi terrorista harcosokkal kapcsolatban egységes profil nem rajzolható meg, motivációikról sem lehet általános képet alkotni. Politikai, gazdasági, társadalmi vagy magánéleti okok is szerepet játszhatnak a kiutazás – és az esetleges hazatérés – melletti döntésükben. Mindazonáltal Perliger és Milton kísérletet tettek arra, hogy megállapítsák a külföldi terrorista harcosok esetleges egyedi, jellemző tulajdonságait. Nyílt források alapján 1175 olyan, a nyugati világhoz tartozó személyt azonosítottak be, akik 2011 és 2015 között Szíriába vagy Irakba utaztak; megkíséreltek Szíriába vagy Irakba utazni; illetve kifejezték abbéli vágyukat, hogy Szíriába vagy Irakba utazzanak azért, hogy csatlakozzanak a militáns és/vagy terrorszervezetek valamelyikéhez.

Perligerék nem tesznek különbséget a fizetett és a fizetetlen harcosok között, mivel a kellő dokumentáltság hiányában rendkívül nehéz feladat megállapítani, hogy ki kapott rendszeres fizetést valamelyik terrorszervezettől, ráadásul minden külföldi harcos részesült bizonyos alapvető juttatásokban, mint például napi étkeztetés, a dologi kiadások fedezése, vagy akár zsebpénz. Azt is érdemes megjegyezni, hogy pusztán azért, mert egyes harcosok rendszeres fizetést kaptak, még nem feltétlenül a pénzért csatlakoztak az adott szervezethez, és szintén nem feltétlenül a gyors meggazdagodás lebegett a szemük előtt.²⁰

¹⁹ PISOIU–RENARD 2022: 22.

²⁰ PERLIGER–MILTON 2016: 5–6.

*A külföldi terrorista harcosok jellemzői:
társadalmi-gazdasági tényezők²¹*

Perliger és Milton kutatási eredményei alátámasztják azt a nézetet, hogy az európai külföldi terrorista harcosok az alacsonyabb társadalmi-gazdasági rétegekből kerülnek ki, és nincs, vagy nagyon kevés a lehetőségük az előrelépésre. (Az elmúlt években több szakirodalom is arra a következtetésre jutott, hogy összefüggés mutatható ki az egyén rendelkezésére álló erőforrások és a radikális csoportokhoz történő csatlakozásra való hajlam között. Ezek a kutatások azzal érvelnek, hogy az alacsonyabb társadalmi státuszú személyeknek kevesebb vesztenivalójuk van, viszont ők nyerhetik a legtöbbet a status quo megváltoztatásával.)²²

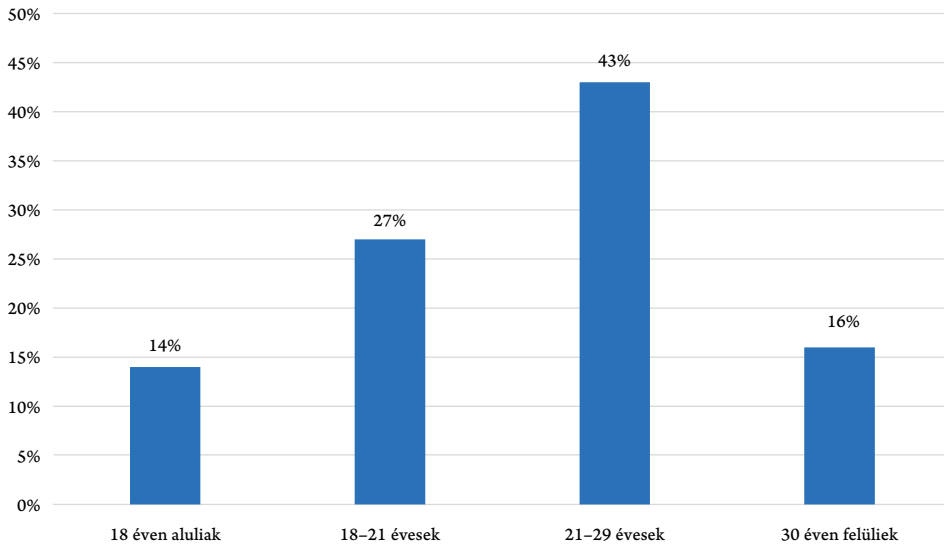
A kutatás megállapította, hogy a külföldi harcosok többsége (59%) még a középiskolát sem végezte el, és mindössze 2% rendelkezik egyetemi diplomával és/vagy doktori fokozattal.

A harcosok mintegy harmada munkanélküli volt a tervezett kiutazás idején, a második harmada még iskolába járt, és a harmadik harmadának volt állandó munkahelye. Azonban bizonyosságot nyert, hogy a foglalkoztatottak döntő többsége alacsony képzettséget igénylő munkakörben dolgozott. Természetesen nem lehet biztosan állítani, hogy a külföldi harcossá válás hátterében a foglalkoztatottsággal kapcsolatos elégedetlenség állt, azonban a számok alapján egyértelműen kimutatható, hogy tíz harcosból átlagban csupán egynek volt elégedettségére okot adó, megbecsült állása. Különösen szembeűnő ez a jelenség azokban az európai országokban, amelyek a legtöbb külföldi terrorista harcost „adták”, azaz Belgiumban, az Egyesült Királyságban és Franciaországban. Ezekben az államokban ugyanis a harcosok munkanélküliségi rátája nem csupán az átlag állampolgárokénál, hanem még a nemrégiben bevándoroltaknál is háromszor nagyobb volt. Megállapítható tehát, hogy az a tény, hogy a külföldi harcosok a társadalmi-gazdasági periférián helyezkednek el, elősegítheti, hogy ne csak a többségi társadalommal, hanem a saját „bevándorló” szubkultúrájukkal szemben is ellenségesek és bizalmatlanok legyenek.

A családi helyzetet illetően a kutatás megállapította, hogy a vizsgált személyek mintegy fele-fele arányban voltak házások (52%), vagy egyedülállók (46%), sőt, a külföldi harcosok harmadának gyermekei is voltak. Érdekeség, hogy egy kisebb hányaduk (mintegy 8%) rögtön azután házasodott meg, hogy megérkezett Irakba vagy Szíriába. Levonható tehát a következtetés, hogy míg a harcosok egy része azért

²¹ PERLIGER–MILTON 2016: 15–22.

²² Például MESQUITA 2005; LEE 2011.

1. ábra: A külföldi terrorista harcosok életkori megoszlása

Forrás: a szerző saját szerkesztése

utazhatott külföldre, mert kilátástalannak tartotta a saját életét, másokat éppen a házassági kilátások vonzottak a konfliktuszónába.

A külföldi terrorista harcosok átlagéletkora 24 év. A vizsgált személyek mintegy fele a kutatás idején a húszas éveiben járt, de egy jelentős részük (mintegy 16%) 30 éven felüli volt, vagyis olyan életkorba kerültek, amikor az emberek többsége elköteleződik és megházasodik, vagy gyermeket vállal. Ennek alapján a kutatás két lehetséges profilt is felállít: egyfelől az „egyedülálló fiatalok” profilját, akik vélhetően unalomból, kalandvágyból, lázadásból vagy a barátaik hatására vállalták a kiutazást, amelyben szerepet játszhatott a vallás, vagy éppen az etnikai identitás is.

A második kategóriába azokat az érettebb személyeket sorolhatjuk, akik már házasságok voltak, esetleg gyermeket is vállaltak. Habár gondoskodniuk kellett volna a családjukról, sokuknak munkája sem volt, vagy ha mégis, az rosszul fizetett.

Abban az életkorban jártak, amikor az emberek általában már megteremtik a saját egzisztenciájukat, emellett rengeteg a kiadásuk is. Ők azonban képtelenek voltak feljebb lépni a társadalmi ranglétrán, ami arra ösztönözhetette őket, hogy radikálisabb lehetőségeket keressenek céljaik elérésére.

Érdemes azonban azt is kiemelni, hogy a kutatás által felmért társadalmi-gazdasági faktorok európai szemmel és értékrenddel nézve jóval nagyobb hangsúllyal esnek latba, mint az iszlám felfogás szerint, amely ezeket a szempontokat sokkal kevésbé tartja fontosnak.

*A külföldi terrorista harcosok jellemzői: etnikai-vallási tényezők*²³

Rendkívül nehéz megítélni, hogy egy személy vallási meggyőződése mekkora szerepet játszik abban, hogy rászánja magát a kiutazásra. Akik szunnita dzsihádisták szervezetekhez csatlakoztak, nyilvánvalóan muszlimok (voltak). A vizsgált személyek 68%-a már születése óta az iszlám vallást gyakorolta, azonban csupán harmadukat tekintette a környezetük rendkívül vallásosnak. A fennmaradó 32% az áttértek közé tartozik, nekik viszont csupán tizedük az, akik közvetlenül a kiutazást megelőző hónapokban vették fel új vallásukat. Összefoglalva, ezek a személyek nem feltétlenül gyakorolták egész életükben az iszlámot, de nem is olyanokról van szó, akik a kiutazás érdekében, hirtelen elhatározásból lettek muszlimok.

A kutatás azt is megállapította, hogy a harcosok kevesebb mint 15%-a részesült hivatalos hitoktatásban. A többségük vagy semmilyen, vagy csupán informális vallási képzést kapott. Kijelenthető tehát, hogy a kiutazók többsége alig volt tisztában az iszlám alapelveivel, amiből levonható az a következtetés, hogy nem vallási alapon kezdtek el vonzódni a konfliktusövezetekben működő szervezetekhez. Már egy 2009-es szakirodalom is megállapította, hogy a szélsőséges muszlim szervezetek jóval nagyobb előszórással toboroznak az iszlám vallás tanaiban kevésbé jártos személyeket, mivel nincs meg az előképzettségük ahhoz, hogy kritikával illethessék az ezen csoportok által kidolgozott dogmákat.²⁴

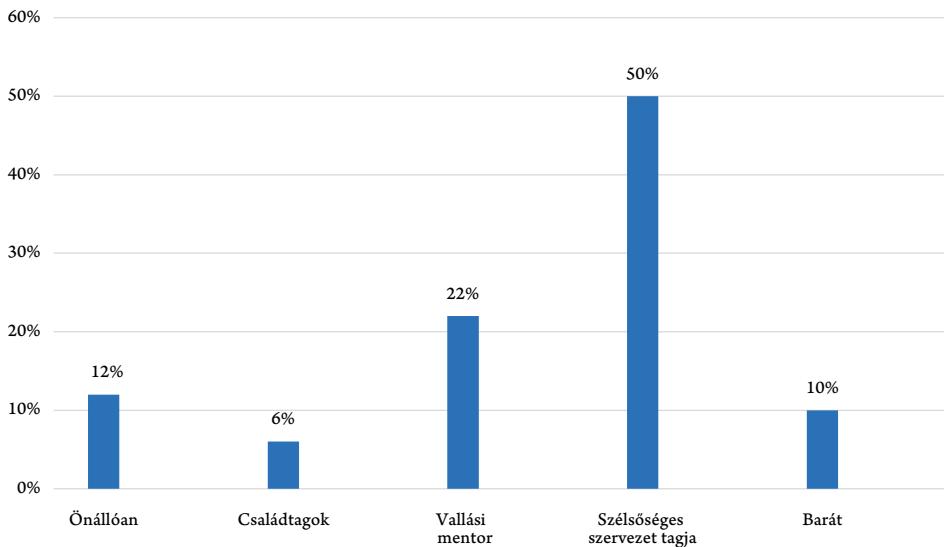
Ennél sokkal nagyobb hatást gyakorolt rájuk, hogy muszlimként egy nem muszlim országban kellett élniük. A dzsihádisták szervezetek erre az életérzésre alapozva alakították ki narratívájukat, amelyben hangsúlyozták, hogy a muszlimokat elnyomják, és negatív diszkrimináció éri őket a nyugati világban. Az igazságtalanságérzet, a nyugati társadalmakkal szembeni frusztráció és a kollektív ellenzéki összetartozás érzése sokak számára egyre vonzóbbá tette az Iszlám Állam azon ideológiáját, amely még az első kalifák által kialakított, „ideális” állammodellt akarta megvalósítani, amikor az iszlám még egy sikeres rendszer volt, amely kiterjedt katonai hódításokra volt képes.²⁵

Ennek megfelelően a külföldi terrorista harcosok a nyugati országok sajátos szubkulturális közösségeiből utaztak ki a konfliktusövezetbe. Ez nem csupán első generációs bevándorlók által jelentett probléma, ugyanis a nyugati nagyvárosokban élő diaszpórák több generációval ezelőtt alakultak ki. Kapcsolatuk a többségi társadalommal sok esetben korlátozott, és a kutatás adatai alapján ez határozottan szerepet játszik a külföldi harcosok radikalizálódásában és mozgósításában.

²³ PERLIGER–MILTON 2016: 22–31.

²⁴ FISHMAN–WARIUS 2009.

²⁵ DEZSŐ 2019: 8.

2. ábra: A külföldi terrorista harcosok beszervezői

Forrás: a szerző saját szerkesztése

A toborzást illetően a kutatás megállapította, hogy a harcosok felét valamely szélsőséges szervezet tagja vette rá a kiutazásra. Az Iszlám Állam már a kikiáltásától kezdve igyekezett megszólítani az ideológiájával szimpatizálókat, és arra hívta fel őket, hogy csatlakozzanak a dzsihádhhoz, aminek egyik módja az, hogy Szíriába és Irakba utaznak, ahol a terrorszervezet soraiban harcolhatnak az egyetlen igaz vallásért.²⁶

A beszerzésben ennél kisebb szerepet játszottak a „vallási mentorok”, és még ennél is kisebbet a családtagok. Sőt, megfigyelhető, hogy az esetek 12%-ában még külső tényezőre sem volt szükség, a vizsgált személy ugyanis önállóan radikalizálódott.²⁷

Szintén fontos kérdés, hogy a beszerzés online vagy személyesen történt-e. A válasz nem egyszerű, mivel az internet szerepét sokszor nem tárgyalják a nyílt források. A kutatás annyit azonban megállapított, hogy a virtuális toborzás növekvő jelentősége ellenére a harcosok többségének személyes „meggyőzésre” is szüksége volt ahhoz, hogy rászánja magát a kiutazásra.

A személyes közvetítők fontos szerepét erősíti az a tény is, hogy a toborzás különböző földrajzi csomópontokra szűkül. A nyugat-európai toborzói hálózatok olyan településeken összpontosítják erőiket, ahol úgy vélik, hogy nagyszámú jelentkezőt tudnak csatlakozásra bírni. A vizsgált személyek mintegy 70%-a olyan nagyvárosokból

²⁶ DEZSŐ 2019: 7.

²⁷ A kutatás figyelembe vette, hogy egy személyre többen is befolyást gyakorolhatnak, és hogy a 2. ábrán szereplő kategóriákból egyszerre több eset is megvalósulhat.

származott, ahol legalább még egy külföldi terrorista harcost sikerült beazonosítani (London, Antwerpen és Brüsszel a jelenséggel leginkább érintett városok).

Azt is megállapították, hogy a kiutazók döntő többsége (91%) korábban semmilyen harci tapasztalatot nem szerzett, viszont legalább 41%-uk büntetett előéletű volt. Sőt, a terrorizmussal kapcsolatos bűncselekmények miatt a külföldi terrorista harcosok 26%-a már a tervezett kiutazása előtt a hatóságok látókörébe került.

Külföldi terrorista harcosok kontra „hazai” dzsihadisták²⁸

Hegghammer 2013-as megállapítása szerint a legtöbb fiatal, radikalizálódott egyén inkább külföldre utazik, semmint hogy a saját hazájában kövessen el terrorcselekményt. Ezt többek között azzal magyarázza, hogy az ifjú szélsőségesek úgy gondolják, ideológia szempontjából külföldön sokkal legitimebb háborús tevékenységekben részt venni. Azok, akik a „saját” országukban készülnek terrorizmussal kapcsolatos bűncselekményre, általában már harci tapasztalattal rendelkező, veterán dzsihadisták.²⁹

Perliger és Milton a saját kutatásuk alapjául vett mintát összevetették 266 olyan, tíz európai országból származó dzsihadistáéval, akik terrorszervezetek helyi sejtjeinek tagjai voltak, és nem terveztek kiutazni a konfliktusövezetbe. Arra jutottak, hogy bizonyos eltérések egyértelműen megfigyelhetők a két csoport között.

Megállapították, hogy a „homegrown” dzsihadisták (olyan radikalizálódott személyek, akik adott ország állampolgárai, vagy tartózkodási engedéllyel rendelkező lakosai) nagyobb arányban házasok, iskolázottak és idősebbek. A foglalkoztatottság tekintetében nem fedeztek fel különbséget. Mindezek ellenére a tapasztalatok azt mutatják, hogy az anyagi nehézségek kisebb szerepet játszanak azoknál az egyéneknél, akik inkább a hazájukban vesznek részt terrorizmushoz köthető tevékenységekben. Ezzel szemben a külföldi harcosok körében a kitörés lehetőségének hiánya jóval inkább ösztönző hatású. Röviden, ha valaki reménytelennek látja a jövőjét, egy másik országba való költözés gondolata kecsegtetőbbnek tűnik, mint az egy helyben maradás. Természetesen ez csak egy a potenciálisan sok tényező közül, amelyek hozzájárulhatnak a kiutazáshoz.

A kutatás arra az eredményre jutott továbbá, hogy a „homegrown” dzsihadisták a külföldi harcosokhoz képest sokkal járatosabbak az iszlám hit tanaiban. Ezért az ő esetükben a vallási identitás nagyobb szerepet játszhat a radikalizálódásban, mint a külföldi harcosok esetében.

²⁸ PERLIGER–MILTON 2016: 31–33.

²⁹ HEGGHAMMER 2013.

KÜLFÖLDI TERRORISTA HARCOSOK SZEREPE
A KONFLIKTUSÖVEZETEK BEN

Tekintve, hogy az egyes külföldi harcosok által jelentett fenyegetés mértéke nagyban függhet a háborús övezetekben betöltött szerepüktől, rendkívül fontos a jelenség ezen aspektusát is górcső alá venni.

A szíriai polgárháború eszkalálódásával, és annak köszönhetően, hogy egyre több militáns szervezet kezdett hálózatokat kiépíteni a kiutazás megkönnyítésére, a külföldi harcosok száma 2011 és 2013 között jelentős mértékben megnőtt.³⁰ Ekkor még megfigyelhető volt, hogy – az előző pontban nevesített tényezők mellett – sokakat az Aszad-rezsimmel szembeni ellenérzés és az „elnyomottakkal” történő együttérzés motivált a kiutazásra. De miután az Iszlám Állam 2014 júniusában hivatalosan is kikiáltotta kalifátusát, és lehetőséget teremtett az „utópisztikus” társadalom létrehozására, a humanitárius motivációk elhalványultak, az ideológiaiak pedig felerősödtek. Ettől a ponttól kezdve a külföldi terrorista harcosok döntő többsége ehhez a terrorszervezethez csatlakozott.³¹

A fent említettek szerint azonban a legtöbben nem voltak harctéri tapasztalat birtokában a kiutazáskor, ezért számukra az első állomást egy kiképzőtábor jelentette. A felkészítés két héttől akár több mint egy évig is eltarthatott. Ennek során a kiutazók kötelezően leckéket vettek a sariából,³² fegyveres képzést kaptak (amely vagy konkrét harcra vagy öngyilkos merényletre készítette fel őket), illetve beosztástól függően más területeken is oktatták őket, hogy a kalifátus hasznos tagjaivá váljanak.³³

A kiképzés azonban komoly anyagi ráfordítással járt, ezért az Iszlám Állam mindent megtett azért, hogy elriassza azokat, akik a későbbiek során esetleg megfontolnák magukat, és a látottaktól kiábrándulva elhagynák a szervezetet. Ennek érdekében a tömeges kivégzéstől sem riadtak vissza.³⁴

A kiutazók három pozíciót foglalhattak el a terrorszervezetben a képzést követően: vezetők, harcosok, támogatók (például szerelők, mérnökök, számítógépes szakemberek, adminisztrátorok, szakácsok, ápolók stb.).³⁵ A döntő többségük (mintegy 83%) a nyíltan hozzáférhető adatok szerint végül harcos lett: nekik csupán 18%-uk

³⁰ PERLIGER–MILTON 2016: 36.

³¹ DAWSON 2021: 8.

³² A saría az iszlám törvények összessége, az iszlám életmód és az Allah által előírt helyes viselkedés.

³³ HASSAN 2015.

³⁴ TUFFT 2014.

³⁵ PISOIU–RENARD 2022: 27.

rendelkezik érettségénél magasabb végzettséggel. Ugyanez az arány a támogató „személyzetnél” 73%.³⁶

A korábbi életükben megszerzett végzettségtől vagy harci tapasztalattól függetlenül egy dolog szinte mindannyiukra jellemző: erőszakos cselekményekben vettek részt, vagy azoknak voltak kitéve ott-tartózkodásuk alatt. Az Iszlám Állam előszere-ttel alkalmazott stratégiája a brutalitás, erőszak, amely tömeges lefejezéseket, egyéb kivégzéseket és kínzásokat jelent. Ily módon biztosították a megszállt területeket, és kényszerítették engedelmességre nem csupán a helyi lakosságot, hanem a saját embereiket is.³⁷ Végso soron nehéz felmérni, hogy ezek a tapasztalatok milyen hatással vannak az egyénre. Egyeseknél az erőszaknak való kitettség megszilárdíthatja a szervezetbe vetett hitet.³⁸ Másoknak a harctér kegyetlen valósága lehet az első lépés a szervezetből való kiábrándulás felé.³⁹

Ennek megfelelően volt olyan külföldi harcos, aki csupán rövid időt töltött az Iszlám Állam soraiban, és olyan is, aki évekig ott maradt. Fontos azonban, hogy nem lehet egyértelmű összefüggést megállapítani a harctéren töltött idő hossza (és a visszatérés időpontja), valamint a szervezetből való kiábrándulás mértéke között. Egyes külföldi harcosok hamar visszatértek ugyan származási országukba, de csak azért, hogy támadást hajtsanak végre, míg mások nem tudtak elmenekülni, és ezért tovább maradtak a konfliktusövezetben, mint szerettek volna.⁴⁰

A KÜLFÖLDI TERRORISTA HARCOSOK SORSA

A rendelkezésre álló adatok szerint megállapítható, hogy az Európából kiutazott mintegy 5000 fő 30-40%-a tért vissza hazájába az elmúlt években, körülbelül ugyanennyien haltak meg a harcokban, és mintegy 10-15% azoknak az aránya, akik börtönben vannak a Közel-Keleten, valamint azoké is, akikről semmilyen információval nem rendelkeznek a hatóságok, azaz elképzelhető, hogy továbbra is bujkálnak vagy harcra készek a térség országaiban.⁴¹

³⁶ PERLIGER–MILTON 2016: 38.

³⁷ PISOIU–RENARD 2022: 26.

³⁸ AWAN 2014.

³⁹ HINNANT–SCHEMM 2015.

⁴⁰ PISOIU–RENARD 2022: 26.

⁴¹ PISOIU–RENARD 2022: 22.

Akik ott maradtak

Az európai kormányok számára jelentős probléma, hogy mihez kezdjenek az Irakban és Szíriában fogságba esett terroristákkal, különösen a családtagjaikkal. A közeli keleti börtönökben (elsősorban a szíriai kurd területeken) ugyanis az Iszlám Állam harcosainak több tízezer tagját tartják fogva. Többségük iraki és szír állampolgár, de több ezer – részben az Európai Unió tagállamaiból csatlakozott⁴² – külföldi harcos is található közöttük. Ennek a számnak a többszörösét teszik ki azok a hozzátartozók, akiket őrzött táborokban tartanak felügyelet alatt, és akik radikalizáció szempontjából hasonló kockázatot jelentenek.

A terrorszervezet tagjainak fogvatartására szolgáló nagyobb börtönök viszonylag biztonságosnak tekinthetők, a kisebb létesítmények azonban sok esetben korábban más funkciót ellátó épületekből lettek átalakítva. A fogvatartottak deradikalizációjára irányuló törekvések elenyészők, hatásfokuk alacsony. Kijelenthető, hogy mind a börtönök, mind pedig a családtagok fogvatartására létesített táborok melegegályai a további radikalizációnak.

Ráadásul ezekben az intézményekben 2019 óta jelentősen romlott az egészségügyi és a biztonsági helyzet is. Megfigyelők arról számoltak be, hogy a táborokban az örök egyre komolyabb erőszakot alkalmaznak az ott tartózkodókon. Egyre nagyobb méreteket ölt az alultápláltság, a vízhiány és a szexuális kizsákmányolás, ráadásul az alapvető orvosi szolgáltatások is nagyon nehezen hozzáférhetők.⁴³

Már az USA (United States of America – Amerikai Egyesült Államok) 2019-es, Szíriából történt kivonulását követően megkezdődtek a szökések és kitörések a többségében kurdok által ellenőrzött létesítményekből. 2022. január 20-án azonban az Iszlám Államhoz köthető csapatok mintegy 200 fővel támadást intéztek az al-Hasakah körzetben található Ghuwayran börtön ellen, amelyben az Iszlám Állam mintegy 3500 tagját őrizték. A kalifátus bukása óta ez volt a terrorszervezet legjelentősebb fegyveres művelete. A támadás során kiszabadított terroristák pontos száma ismeretlen.

A Szíriában és Irakban őrizetben tartott külföldi harcosokon kívül – a fent említettek szerint – pontosan nem beazonosítható számú európai állampolgárról feltételezhető, hogy még mindig dzsihádisták csoportok oldalán harcol Szíria és Irak különböző részein, különösen Idlib tartományban. Közülük a későbbiek során többen is úgy dönthetnek, hogy visszatérnek Európába.

⁴² A rendelkezésre álló források szerint Irakban és Szíriában összesen mintegy 400-500 európai harcost tartanak fogva. RENARD-COOLSAET 2020.

⁴³ PISOIU-RENARD 2022: 27.

Akik visszatértek

A rendelkezésre álló adatok szerint a visszatérő külföldi terrorista harcosok mintegy 90%-a kevesebb mint egy évig tartózkodott a konfliktuszónában. 9%-uk valamilyen vezetői pozíciót töltött be, 80%-uk harcos volt, 12%-uk pedig a fent említett egyéb feladatok valamelyikét látta el.⁴⁴

Hazatérésüknek számos oka lehet, ezek közül a legjellemzőbbek az alábbiak:

- ♦ támadási szándék (vagy a támadás előkészítésében való közreműködés);
- ♦ átmeneti hazatérés egészségügyi okok (például sérülés vagy szülés) vagy új önkéntesek toborzása céljából;
- ♦ kiábrándulás a szervezetből, a vezetőkől, az ideológiából, a háborúból vagy a helyi politikából;
- ♦ a nehéz életkörülmények megelégedése;
- ♦ büntudat és trauma az elkövetett és/vagy átélt erőszak miatt;
- ♦ családi nyomás és beavatkozás;
- ♦ elfogás és kiadatás/repatriálás az EU-ba;
- ♦ a kalifátus megszűnése.⁴⁵

A külföldi terrorista harcosok első hulláma 2012 és 2014 között, az Iszlám Állam kikiáltása előtt tért vissza, míg a második hullám 2014 és 2016 között, az Egyesült Államok vezette globális koalíció támadásait és a terrorszervezet fokozatos területvesztéseit követően. 2016 végétől jelentősen lecsökkent a visszatérők száma, ami annak volt köszönhető, hogy az Iszlám Állam elvesztette az ellenőrzést a Törökországgal határos területek többsége felett (ami megnehezítette a határokon átnyúló embercsempészetet), illetve Európa-szerte jelentősen megerősítették a határbiztonságot. Ugyan a kalifátus bukását követően többen is számítottak a visszatérők harmadik hullámára, az – a fenti tényezőknek köszönhetően – a mai napig nem következett be.⁴⁶

A „hullámok” mellett megkülönböztethetjük a visszatérés három fő „módját” is:

- ♦ Törökországon keresztül, ugyanazon az úton, amelyen Szíriába utaztak;
- ♦ valamilyen titkos, alapvetően illegális útvonalon keresztül, például a bevándorlók között elvegyülve, ahogy tették azt a 2015. novemberi párizsi és a 2016. márciusi brüsszeli merényletek elkövetői;
- ♦ hazatelepítés vagy kiutasítás. Néhány európai állampolgárt ugyan már hazatelepítettek Szíriából és Irakból, ők azonban elsősorban kísérő nélküli

⁴⁴ PERLIGER–MILTON 2016: 47–48.

⁴⁵ PISOIU–RENARD 2022: 28.

⁴⁶ RENARD 2023: 12.

gyermekek voltak. A Közel-Keleten fogva tartott harcosok repatriálása még e sorok írásakor is erősen vitatott.⁴⁷

A beazonosított visszatérők jelentős részét (89%) szinte azonnal őrizetbe vették. Ez arra utal, hogy az európai országok rendvédelmi szervei olyan információkkal rendelkeztek, amelyek szerint ezek a személyek potenciális terrorkockázatot jelentettek. A potenciális terrorkockázat azonban tág fogalom, számos különböző cselekményt takar. A letartóztatottak nagy részét terrorfinanszírozásban való részvétellel, illetve toborzással és terrorcélú kiutazásban való segítségnyújtással vádolták, és „csupán” néhányan próbáltak terrorcselekményt tervezni, valamint előkészíteni. Mindez arra utal, hogy a legnagyobb veszélyt nem feltétlenül az jelenti, hogy a visszatérők saját maguk követnek el erőszakos cselekményeket, hanem az, hogy hazatérve tagjai lesznek egy olyan hálózatnak, amely terrortámadás elkövetésére készül.⁴⁸

Arról is érdemes szót ejteni azonban, hogy voltak, akik nem vettek részt harci cselekményekben, valamilyen kiegészítői feladatot láttak el. Ennek megfelelően az érintett európai hatóságok által végzett kockázatértékelés, illetve az esetleges büntetőeljárás szempontjából az egyik legfontosabb kihívás annak pontos meghatározása, hogy az egyes személyek konkrétan mit tettek (és mit nem) a konfliktus során. Számos visszatérő vagy jelenleg Szíriában és Irakban fogva tartott harcos állítja, hogy soha nem vett részt erőszakos cselekményekben, vagy hogy csupán szakácsok és sofőrök voltak. Volt olyan is, aki azzal érvelt, hogy csak „véletlenül keveredett” Szíriába.⁴⁹

Mindettől függetlenül megállapítható, hogy az európai országokba visszatérő harcosok többoldalú fenyegetést hordoznak. Egyrészt a válságövezetekben szerzett tudás, illetve harci tapasztalat birtokában kiemelt veszélyt jelentenek az európai célpontok megtámadásának megtervezése és kivitelezése szempontjából. Emellett támogatni tudják az Európába beszivárgó terroristák tevékenységét, nagymértékben hozzájárulva ezzel az akciók sikeres végrehajtásához, mint ahogy azt a 2015. novemberi párizsi és a 2016. márciusi brüsszeli támadások alá is támasztották. A visszatérők ideológiaterjesztő tevékenységükkel fokozhatják az anyaország arra fogékony lakosságában a radikalizációra való hajlandóságot.

⁴⁷ PISOIU–RENARD 2022: 29.

⁴⁸ PERLIGER–MILTON 2016: 44.

⁴⁹ RENARD 2023: 14.

KÖVETKEZTETÉSEK

A Szíriából és Irakból visszatérő külföldi harcosok által jelentett fenyegetettség kétségtelenül az egyik legsúlyosabb biztonsági kihívás, amellyel az európai országoknak az elmúlt évtizedben szembe kellett nézniük. Bár nem új keletű jelenségről van szó, az Iszlám Állam kiterjedt toborzási tevékenységének sikeressége és a visszatérők által Európában elkövetett támadások mégis komoly hatással voltak a kontinens biztonságára, és jelentős nemzetközi válaszreakciókat váltottak ki. Az európai, illetve a nemzeti hatóságok és egyéb szervezetek intézkedések garadáját dolgozták ki a visszatérő terrorista harcosok kezelésére.

Még számos nyitott kérdés van a visszatérőkkel kapcsolatban, ezek közé tartozik a hazatérésük után bebörtönöztek sorsa is. Annak ellenére, hogy a büntetés-végrehajtási intézetekben általuk elkövetett incidensek száma továbbra is csekély, a börtönlét hosszú távú hatását azonban még fel kell mérni, például ki kell értékelni, hogy a fogvatartásuk ideje alatt létrehoztak-e új hálózatokat, vagy hogy radikalizáltak-e más rabokat. Szintén jelentős és reális kockázat, hogy a visszatérők egy része a börtönből való szabadulása után ismét bűncselekményt követhet el. Bár az eddigi tapasztalatok szerint a visszaesés aránya alacsony, a problémát nem lehet félvállról venni. Három kulcsfontosságú kihívás is beazonosítható:

- ♦ *A visszatérők utókövetése:* egy, az Iszlám Államból kiábrándult, vagy éppen sikeresen deradikalizált harcos az életkörülményei rosszabbá válásával, vagy éppen egy vélt vagy valós sérelemnek köszönhetően akár évek múlva is újra radikalizálódhat, és kapcsolatba léphet szélsőséges egyénekkel vagy szervezetekkel. Ennek hosszú távú monitorozására kell berendezkednie az érintett hatóságoknak, amihez elegendő erőforrást és szakértelmet is szükséges biztosítani.
- ♦ *A radikális hálózatok beazonosítása és folyamatos ellenőrzése* szintén komoly kihívást jelent. A különböző nemzetiségű visszatérők évekig vagy akár évtizedekig is tarthatják egymással a kapcsolatot, ami az európai szolgálatok számára folyamatos és rendszeres információcserét tesz szükségessé. Azonban nem csupán az európai állampolgárságú visszatérők jelenthetnek kockázatot e szempontból. Ha valakit a visszatérése után megfosztanak európai állampolgárságától, és kitoloncolják, attól még továbbra is képes tartani a kapcsolatot a kontinensen maradt családtagjaival és barátaival. Sőt, az Európán kívüli országokba visszatérő harcosok is kapcsolatban maradhatnak az Európába hazatérőkkel.

- ♦ *A hazatelepítések kérdése:* számos ország továbbra is határozottan ellenzi a még mindig külföldön fogva tartott harcosok hazatelepítését,⁵⁰ hiszen azok repatriálása egyértelműen biztonsági kockázattal jár.

Azonban az elmúlt évtizedek történelmi tapasztalatai alapján a külföldi harcosok Szíriába és Irakba áramlása valószínűleg nem az utolsó alkalom, amikor egyének úgy döntenek, hogy nagy távolságokra utaznak el azért, hogy fegyvert ragadjanak egy folyamatban lévő konfliktusban (sőt, az e sorok írásakor is zajló orosz–ukrán konfliktusban is számos külföldi harcos vesz részt).⁵¹

Éppen ezért az európai országok továbbra is komoly kihívásokkal néznek szembe a jelenséget illetően, amelyek kapcsán ugyan már valóban számos intézkedést hagytak jóvá és vezettek be, azonban a jövőben minden bizonnyal további stratégiák megalkotása is szükségessé válik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AWAN, Akil N. (2014): What Happens When ISIS Comes Home. *New Internationalist*, 2014. október 2. Online: <https://newint.org/features/web-exclusive/2014/10/02/what-happens-isis-return>
- BAKER-BEALL, Christopher (2023): The Concept of the Foreign Terrorist Fighter: An Immanent Critique. *European Journal of International Security*, 8(1), 32. Online: <https://doi.org/10.1017/eis.2022.30>
- CAPONE, Francesca et al. (2023): Introduction. In CAPONE, Francesca – PAULUSSEN, Christophe – MIGNOT-MAHDAVI, Rebecca (szerk.): *Returning Foreign Fighters: Responses, Legal Challenges and Ways Forward*. Hága: Springer, 1–7. Online: https://doi.org/10.1007/978-94-6265-571-3_1
- DAWSON, Lorne L. (2021): *A Comparative Analysis of the Data on Western Foreign Fighters in Syria and Iraq: Who Went and Why?* Hága: ICCT Research Paper. Online: <https://doi.org/10.19165/2021.1.02>
- DEZSŐ Tamás (2019): *Idegen (terrorista) harcosok az Iszlám Állam soraiban*. Kutatási vázlat. Migrációkutató Intézet. Online: https://migraciokutato.hu/wp-content/uploads/2019/11/foreign_fighters_idegen_harcosok_dezso_tamas_1_v.pdf.
- FISHMAN, Brian – WARIUS, Abdullah (2009): A Jihadist's Course in the Art of Recruitment. *CTC Sentinel*, 2(2), 10–12.
- HASSAN, Hassan (2015): The Secret World of ISIS Training Camps – Ruled by Sacred Texts and the Sword. *The Guardian*, 2015. január 25. Online: <https://www.theguardian.com/world/2015/jan/25/inside-isis-training-camps>

⁵⁰ MIRONOVA 2021.

⁵¹ WAGNER 2022.

- HEGGHAMMER, Thomas (2013): Should I Stay or Should I Go? Explaining Variation in Western Jihadists' Choice between Domestic and Foreign Fighting. *American Political Science Review*, 107(1), 1–15. Online: <https://doi.org/10.1017/S0003055412000615>
- HINNANT, Lori – SCHEMM, Paul (2015): The Cost of Leaving Islamic State: Death or Jail. *AP News*, 2015. február 3. Online: <https://apnews.com/72a622ef4c834acb8b9951263b7ff9d4>
- LEE, Alexander (2011): Who Becomes a Terrorist? Poverty, Education, and the Origins of Political Violence. *World Politics*, 63(2), 203–245. Online: <https://doi.org/10.1017/S0043887111000013>
- MALET, David (2018): The European Experience with Foreign Fighters and Returnees. In RENARD, Thomas – COOLSAET, Rik (szerk.): *Who Are They, Why Are They (Not) Coming Back and How Should We Deal With Them?* Brüsszel: Egmont, 6–18.
- MESQUITA, Ethan Bueno de (2005): The Quality of Terror. *American Journal of Political Science*, 49(3), 515–530. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2005.00139.x>
- MILLAR, Alistair (2017): *The European Union and the Global Counterterrorism Forum: The Importance of Continued Engagement*. CT Morse Counter-Terrorism Monitoring Reporting and Support Mechanism.
- MIRONOVA, Vera (2021): *The Challenge of Foreign Fighters Repatriating and Prosecuting ISIS Detainees*. Middle East Institute Policy Center. Online: <https://www.mei.edu/sites/default/files/2021-01/The%20Challenge%20of%20Foreign%20Fighters.pdf>
- NIELSEN, Nikolaj (2014): *EU States Adopt New Counter-Terrorism Plan*. Online: https://www.parlement.com/id/vjlbccvrlzj/nieuws/eu_states_adapt_new_counter_terrorism
- PERLIGER, Arie – MILTON, Daniel (2016): *From Cradle to Grave: The Lifecycle of Foreign Fighters in Iraq and Syria*. West Point: Combating Terrorism Center at West Point.
- PISOIU, Daniela – RENARD, Thomas (2022): *Responses to Returning Foreign Terrorist Fighters and Their Families*. Radicalisations Awarness Network. Online: https://home-affairs.ec.europa.eu/document/download/7cbded1-383c-4b58-b74b-88ececeb93fo_en?filename=ran_manual_responses_returning_foreign_terrorists_and_their_families_en.pdf
- QUATREMER, Jean (2014): Djihadistes européens: le danger est assez important pour empêcher les services de renseignements de dormir. *Libération*, 2014. november 23. Online: https://www.liberation.fr/debats/2014/11/23/djihadistes-europeens-le-danger-est-assez-important-pour-empêcher-les-services-de-renseignements-de-_1812980/
- RENARD, Thomas (2023): *Europe and Its Returning Foreign Fighters: Overview of the Policy Response*. In CAPONE, Francesca – PAULUSSEN, Christophe – MIGNOT-MAHDAVI, Rebecca (szerk.): *Returning Foreign Fighters: Responses, Legal Challenges and Ways Forward*. Hága: Springer, 9–31. Online: https://doi.org/10.1007/978-94-6265-571-3_2
- RENARD, Thomas – COOLSAET, Rik (2020): *From Bad to Worse: The Fate of European Foreign Fighters and Families Detained in Syria, One Year after the Turkish Offensive*. Egmont Institute. Online: https://www.egmontinstitute.be/app/uploads/2020/10/SPB130_final.pdf?type=pdf
- TUFFT, Ben (2014): ISIS „Executes Up to 200 Fighters” for Trying to Flee Jihad and Return Home. *Independent*, 2014. december 29. Online: <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/isis-executes-up-to-least-120-fighters-for-trying-to-flee-and-go-home-9947805.html>
- WAGNER Péter (2022): Rengeteg külföldi zsoldos harcol Ukrajnában. *Novekedes.hu*, 2022. március 11. Online: <https://novekedes.hu/elemzesek/rengeteg-kulfoldi-zsoldos-is-harcol-az-orosz-ukran-haboruban>

Egyéb források

Az ENSZ Biztonsági Tanácsának 2178-as számú határozata

Az Európai Parlament és Tanács 2017/541-es számú irányelve a terrorizmus elleni küzdelemről és a 2002/475/IB tanácsi kerethatározat felváltásáról és a 2005/671/IB tanácsi határozat módosításáról. 2017. március 15. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32017L0541>

Global Counterterrorism Forum (2016): *Addendum to The Hague-Marrakech Memorandum on Good Practices for a More Effective Response to the FTF Phenomenon, with a focus on Returning FTFs*. Online: <https://www.icct.nl/sites/default/files/2023-01/Addendum%20to%20The%20Hague-Marrakech%20Memorandum%20-%20ENGLISH.pdf>

Global Counterterrorism Forum (2019): *The Hague – Marrakech Memorandum on Good Practices for a More Effective Response to the FTF Phenomenon*. Online: https://www.thegctf.org/documents/10162/140201/14Sept19_The+Hague-Marrakech+FTF+Memorandum.pdf